

Újvári Edit

Szegedi Tudományegyetem JGYPK Művelődéstudományi Tanszék

ORCID:0000-0002-4552-1585

Lokális kulturális elemek diffúziója a Római Birodalomban – Isis kultuszhelye Savariában

Absztrakt

A tanulmány a globalizáció és a helyi kultúrák viszonyának egy kultúrtörténeti példáját mutatja be, az egyiptomi vallási jelenségek elterjedését a Római Birodalomban, a pannoniai Savariában. Az európai kultúrának máig meghatározó alapja az ókori római kultúra, amelynek számos kulturális öröksége között az „interpretatio Romana” jelensége a konferenciakötet témája szempontjából kimondottan tanulságos. Ezt a kultúr- és vallástörténeti jelenséget megvizsgálva arra keresem a választ, hogy az ókori Mediterráneum népeit birodalmi egységbe vonó/kényszerítő Róma valláspolitikájának toleráns vonatkozásai hogyan eredményezték a lokális kulturális elemek birodalmi, „globalizált” változatainak létrejöttét, a különböző népcsoportok helyi kulturális hagyományainak elterjedését. Milyen vonásokkal rendelkezett az egyiptomi eredetű kultusz a mai Szombathely területén, a római Savaria Iseumában?

Kulcsszavak: kulturális diffúzió, hellenizált és romanizált Isis-kultusz, Savaria

Abstract

*Diffusion of local cultural elements in the Roman Empire – the cult of Isis in Savaria
This paper analyze a cultural-historical example of the relationship between globalization and local cultures, the spread of Egyptian religious phenomena in the Roman Empire, in the Savaria of Pannonia. Ancient Roman culture is still the defining basis of European culture, and the phenomenon of the 'interpretatio Romana', one of its many cultural heritages, is particularly instructive for the subject of this conference book. In examining this cultural and religious phenomenon, I seek to answer the question of how the tolerant aspects of Rome's religious policy, which brought together/coerced the peoples of the ancient Mediterranean into an imperial unit, led to the creation of imperial, 'globalised' versions of local cultural elements and the spread of local cultural traditions of different ethnic groups. What were the features of the Egyptian cult in the area of today's Szombathely, in the Iseum of the Roman Savaria?*

Keywords: cultural diffusion, Hellenized and Romanized Isis cult, Savaria

A Dunántúlon, az egykori Pannonia provinciához tartozó területen már a 19. századtól kezdődően számos olyan régészeti emléket fedeztek fel, amelyeknek motívumai az ókori Egyiptom vallási kultúrájához kötődnek. Többek között Isist és Thotot ábrázoló egyiptomi kultikus kancsó és tál került elő Egyeden, (Egyedi kancsó, Szombathely, Iseum, lásd 1–2. kép), Osiris és Horust szoptató Isis bronzplasztikákat találtak Bátaszéken, Tevelen és Szombathelyen (lásd 3–5. kép). 1953-ban pedig Isis és görög-római istenek figuráival díszített dombormű töredékeket tártak fel Szombathelyen, ami egyértelművé tette, hogy nem csupán Egyiptomból kereskedelem útján északra kerülő dísztárgyakról van szó, hanem a római kori Savariában, Pannonia Superior tartományi gyűlésének és a császár tiszteletének központjában helyi Isis kultusz is létezett, szentélykörzettel, templomépülettel (Szentlélek 1960: 5; Wessetzky 1989: 30).

1. kép: Egyedi kancsó és tál (Magyar Nemzeti Múzeum)

2. kép: Az Egyedi kancsó figurális motívumainak rajza

3. kép: Osiris, bronzplasztika Bátaszékről (Magyar Nemzeti Múzeum)

4. kép: Osiris, bronzplasztika Tevelről (Magyar Nemzeti Múzeum)

5. kép: Horust szoptató Isis, bronzplasztika (Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház)

Vajon mivel magyarázható egy észak-afrikai, Nílus menti népcsoporthoz kötődő vallási kultusz jelenléte a Római Birodalom északi térségében? Kik gyakorolhatták az Isis-tiszteletet, az egyiptomi vallási elemeket tartalmazó kultuszt? A válasz vallástörténeti, történelmi, régészeti és ikonográfiai kutatási eredmények alapján válaszolható meg, de fontos kultúraelméleti vonatkozása is van. Hiszen ez a vallástörténeti jelenség egy lokális, észak-afrikai kulturális elem Közép-Európáig ható elterjedésének, ókori keretek közötti globalizálódásának példjaként is értelmezhető.

A globális elterjedésű kulturális jelenségek esetében különbséget tehetünk a kulturális univerzálék és a kulturális diffúzió példái között. Mindkét típusnak vannak lokális vonatkozásai is, de eltérő módon. A kulturális univerzálék valójában egyszerre lokális és globális jelenségek, melyek kutatásában fontos eredményeket ért el Donald Brown, a Kaliforniai Egyetem antropológusa. A 20. századi amerikai antropológiában domináns partikuláris irányultságú kutatói programoktól eltérően, Brown az emberi viselkedés és kultúra egyetemes mintázataira fókuszált. A *Human Universals* című könyvében ezt a kérdéskört elemzi, áttekintve többek között a kulturális univerzálék kutatásának történetét is. Könyvének 6. fejezetében pedig arra tesz kísérletet, hogy antropológiai, etnográfiai források alapján megrajzolja az „Egyetemes Nép” (*The Universal People*) kulturális sajátosságait azon kulturális elemek alapján, amelyek tértől és időtől függetlenül számos népcsoport kultúrájában előfordulnak, bizonyíthatóan nem átvételek eredményeként (Brown 1999: 130–141). Ebből a nézőpontból megállapítható, hogy számos globális kulturális jelenség mögött az emberi faj közös biológiai és pszichológiai alapjai állnak, a különbségek ellenére a kultúrák alapmintázataiban meglepően sok a közös jegy.

Ugyanakkor olyan globalizált kulturális hagyományokról, szokásokról is beszélhetünk, amelyek történeti vizsgálatokkal igazolhatóan, a lokális kialakulás és fokozatos elterjedés következtében váltak széles földrajzi hatókörben megfigyelhető jelenségekké. Ennek elméletét az amerikai történeti partikularizmus irányzatának egyik kiemelkedő kutatója, Robert Lowie dolgozta ki. A kultúra alakulásának meghatározó tényezői között megkülönböztette a belső és a külső eredetű fejlődést. A belső kulturális fejlődésben a lokális eredményekből eredően jelennek meg új kulturális innovációk, szokások, technológiai újítások. Lowie hangsúlyozza, hogy ebben az esetben a megmagyarázni kívánt kulturális elem rendelkezik előzménnyel abban a népcsoportban, amelynél megfigyelték (Lowie 2006: 192). Ezek a belső kulturális jelenségek a népcsoportok kapcsolatainak köszönhetően elterjedhetnek, mások is átvehetik, tovább alakíthatják. Lowie szerint a külső eredetű kulturális fejlődés – a diffúziós folyamat – meghatározó jelentőségű a kultúrák történetében: „A népek közötti kapcsolat tehát a kulturális fejlődés egyik legfőbb előmozdítója” (Lowie 2006: 196). Ennek illusztrálására számos régészeti és ókori példát is említ, de az egyiptomi kultuszok római kori, itáliai és provinciákbeli elterjedése szintén ide sorolható.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a kulturális diffúzió során átvett kulturális elemekre a befogadó kultúra aktív közreműködése is jellemző, mert az átvett szokást, hagyományt, technológiát beillesztik a saját kultúrájuk rendszerébe. Ezáltal marad meg – a diffúz elemekkel együtt is – a kultúrák identitása, érvényesül integratív jellegük (Benedict 2006: 255). Isis egyiptomi karaktere is változáson ment keresztül a Római Birodalomban zajló kulturális diffúziós folyamatok következtében, Savariában már a romanizált Isis számára emelték az Iseumot.

A hellenizált és romanizált Isis

„Én vagyok Isis a mindenség uralkodónője. Én szabtam meg a törvényeket az embereknek... Én emeltem az istenek szent kerületeit.”

Chiosi felirat, 2. század (Szentlélek 1960: 7)

Az ókori birodalmi, globalizálódó kulturális környezetben a kulturális kölcsönhatások, a diffúzió felerősödése tipikus jelenség volt. A lokális eredetű kulturális elemek terjedését, a különböző népcsoportok vallási kultúrájának egymásra hatását Jan Assmann óorkutató szerint már a Kr. e. 2. évezredből származó mezopotámiai írásos emlékek, majd a későbbiekben a különböző mediterrán térségben egymással kapcsolatba kerülő kultúrák forrásai is bizonyítják: ez „az istennevek lefordíthatóságának kultúrtechnikájá”-ban is tetten érhető (Assmann 2003: 69). Az interkulturális folyamatok eredményeként a különböző népcsoportok pantheonjai közötti kölcsönös megfeleltetések sajátos szinkretizmusokat istenfigurák összekapcsolásait, olykor összevonásait, azonosításait is eredményezhetette.

A jelenség meghatározására vonatkozó *interpretatio* kifejezést Tacitustól¹ eredeztetjük, melynek mintájára a görög istenek római megfeleltetését *interpretatio Latina*, az egyiptomi istenek görög-római pantheon szereplőivel való megfeleltetését pedig *interpretatio Graeca* elnevezéssel illeti a vallás- és kultúrtörténet. A vallástörténet az egymással szorosabb kapcsolatba lépő népek kultúráinak, vallásainak szorosabb kölcsönhatásait, a szinkretizmust is kutatja, amely a Mediterráneum római kori vallási hagyományaiban különösen jellemző jelenséggé vált. A hellenisztikus és a római kori misztériumkultuszok elterjedésében domináns elem az eredeti, lokális kultuszok átalakítása a római kori vallási életbe integrálásuk folyamatában. Például az alexandriai Zeus-Amon Kr. e. 4. századtól eredeztethető kultuszában is megfigyelhető ez a jelenség, amelyre szintén hozható pannóniai lelet: egy aquincumi oszlopfőn is fennmaradt a kosszarvas Jupiter-Amon ábrázolása (Wessetzky 1989: 37). A perzsa eredetű, római Mithrasz misztériumvallásban is kimutatható az ősi eredetű, ókori (közel-keleti, perzsa) lokális vallási kultúrák rituális elemeinek átvétele, átértelmezése. A makedón, majd a római birodalmi keretek között a korábbi keleti kultuszok elveszítették etnikus/törzsi, lokális jellegüket, Eliade megállapítása szerint „szoteriológiájuk univerzalista célú” (Eliade 1995: 221). Hiszen a globális hatókör következtében a vallási üzenet már bármely (birodalmi) népcsoportba tartozó emberhez szól.

A savariai Iseumot is ennek a szinkretista kultúrának a légkörében emelték. Isis ősi egyiptomi karakterét átformálta a hellenizmus, majd a római kor vallási felfogása. Egyiptom kultúrája nagy hatást gyakorolt a Mediterrán térség népeire, köztük a görögökre is. Már a Kr. e. 8. századra visszavezethető az Isis-tisztelet görög földön való jelenléte, Hérodotosz pedig utal az egyiptomi istennő Déméterrel való azonosítására (Kákósy 2001: 217). A makedón hódítás következtében a görög Ptolemaiosz dinasztia uralkodott Egyiptomban a római hatalomátvételig, és ez a vallási kultúrára is kihatott. A vallástörténetben „alexandriai istenek”-ként tartjuk számon az egyiptomi-görög pantheont (Kákósy 2001: 218).

Isis és Osiris mítoszainak és az egyiptomi kultuszoknak a legteljesebb ókori ismertetése Plutarkhosz 120 körül keletkezett *Iszisz és Oszirisz* című írásában maradt fenn, az egyiptomi kultúrát csodáló Hadrianus császár idejéből (Plutarkhosz 1986). A kutatók hangsúlyozzák, hogy eredetileg több mítoszvariáció létezett, ebben az értekezésben döntően a görög tudós korának

¹ Az *interpretatio Romana* (lat. ’római értelmezés’) eredetileg Tacitus, római történetíró (55 k.–120 k.) kifejezése arra, hogy a barbárok egyes isteneit a klasszikus istenvilág alakjaival való egyezés vagy rokon vonás miatt római névvel illették: „A nahanarvalok az isteneket – a római értelmezés szerint – Castornak és Polluxnak mondják” (Tacitus Germania 43.4).

hellenizált egyiptomi hitvilága és vallásgyakorlata elevenedik meg (Kákosy 2001: 216). Az interpretatio Graeca számos példáját is megtaláljuk a szövegben, például: „Egyesek szerint Iszisz Hermész lánya, mások szerint Prométheuszé” (Plutarkhosz 1986: 3). De az egyiptomi kultuszok ősi és egyetemes jellege is megfogalmazódik: „Iszisz a környezetében lévő istenekkel együtt mindenkié (...) tisztelik őket kezdettől fogva” (Plutarkhosz 1986: 66). Plutarkhosz ismerteti Osiris és Isis mítoszáat, az embereket gabonatermesztésre tanító jóságos Osiris királyról, akit fivére, Széth öl meg, felesége, Isis pedig újjáéleszt (Plutarkhosz 1986: 17–23). Isis „legjellemzőbb tulajdonsága a tudás és az értelem”, ő képviseli a szent tanítást, amelyet szentélyekben közvetít a beavatottaknak (Plutarkhosz 1986: 8), valamint a föld termékenységét is jelképezi, ő „a teremtés princípiuma” (Plutarkhosz 1986: 45). Isis gondoskodása teszi lehetővé Osiris újjászületését, s ezáltal a Nílus áradását, a föld termékenységét, a teljes ország megújulását. Az Isis-szertartások során erre utalt a kultikus edényekből öntött víz (Schreiber 2008: 32).

A Ptolemaioszok által alapított alexandriai Sarapis-kultusz magába olvasztotta az Apis-bika tiszteletét és az Osirishoz kapcsolódó hagyományokat, ugyanakkor erősödött az istenség segítő-óvó, gyógyító funkciója. Osiris múmia-alakú bronz fogadalmi szobrocskáit az is jelzik, hogy a romanizált egyiptomi kultuszban az eredeti túlvilági öröklét-jelentés, a halál fölött aratott diadal, a jelképes újjászületés is domináns maradt (Wessetzky 1989: 13; 26). Az Isis-kultuszban az egyiptomi vallási elemek és az ősi rituális formulák a Kr. e. 4. századtól bekövetkező hellenizálódás ellenére is fontosak maradtak. Nyilvános ünnepek, felvonulások és naponkénti istentisztelet mellett titkos beavatási rítusokat is tartalmazott a kultusz, amelyek során Osirishez és Isishez kötődő mitikus-rituális események álltak a középpontban (Eliade 1995: 228–230). A késő Ptolemaiosz és a római korban már általános gyakorlattá vált, hogy Isis és Osiris/Sarapis nagyobb templomi ünnepeivel látványos felvonulásokat tartalmazó, a mítoszokat dramatikusan megjelenítő vallásos fesztiválok kapcsolódtak, amelyeknek a hívők és kívülállók is részesei lehettek. A két nagy nyilvános ünnep közül a március 5-i, a *Navigium* „Isis bárkája” szertartás a tavaszi hajózás és ezzel a tengeri kereskedelem kezdetét jelölte, az őszi ünnepen pedig Osiris mítosza – meggyilkolása és Isis általi feltámasztása – került a középpontba (Eliade 1995: 229). Plutarkhosztól tudjuk, hogy az Athür hónapban (október közepétől november elejéig, a szárazság és a rövidülő nappalok időszakában) tartott Isis–Osiris ünnepség végén éjszakai körmenet vonult a tengerpartra vagy a folyópartra, majd a szent dráma csúcspontján a jelenlévők együtt kiáltottak fel: „Megtaláltuk Osirist!” (Plutarkhosz 1986: 42).

Jan Assmann szerint a késő ókor szinkretista vallási kultúrájában Isis teológiáját határozta meg leginkább az univerzalisztikus felfogás (Assmann 2002: 70). Isis ezen vonásait egy római író, Apuleius a következőképpen örökítette meg a 2. században keletkezett *Az aranyszamár* című regényének Isis-látomásában.

„...íme itt vagyok én, a természet anyja, minden elemek úrasszonya, égi lakók legkülönbike, akinek alakjában minden isten és istennő egybeolvad, aki a menny ragyogó magasságait, a tenger gyógyító szellőit, az alvilág könnyes némaságát parancsaimmal igazgatom, akinek egyetlen istenségét sokféle alakban, százféle szertartással, ezernyi néven imádja a földkerekség.” (Apuleius 2002: 246.)

Apuleius tíz istennőt említ (köztük Minervát, Venust, Ís-Cerest), majd igazi nevet is fölfedi: „Isis királynőnek neveznek”. Római kori hívei számára Isishez a mindent felölelő istenség státusza kötődött, olyan transzcendens hatalmat testesített meg, amely megtisztulást, az istenséggel való azonosulást biztosította, követői hite szerint az istennő még a sorsot is képes uralni (Eliade 1995: 221; Mráv 2016: 30).

Az egyiptomi kultuszok római, itáliai, majd birodalmi elterjedését, az Isis-kultusz diffúzióját politikai körülmények is befolyásolták, ezeket a motivációkat a történettudomány tárta föl. A hellenizált „keleti kultuszok” ismertek voltak már a Kr. e. 1. században. Kr. e. 49-ben Julius Caesar azzal a céllal, hogy Egyiptom fölé kiterjessze a befolyását, szövetséget kötött Kleopátrával, Egyiptom királynőjével, akit az egyiptomi trónviszályban támogatott. Caesar meggyilkolása után Octavianus, a második triumvirátus tagjaként, Kr. e. 43-ban, templomot szentelt Isisnek és Sarapisnak, feltehetően a megistenült Iulius Caesar és hitvese, Kleopátra tiszteletére. Viszont a Kr. e. 30-as években, amikor Octavianus (a későbbi Augustus), és Marcus Antonius

az egyeduralkodóért folyó küzdelemben szembekerült egymással, Egyiptom és Kleopátra, Antonius szövetségeseiként, ellenségévé vált. A Kr. e. 31-ben, az actiumi csatában Antonius és Kleopátra serege vereséget szenvedett, ezután Egyiptomot Octavianus gabonát biztosító birtokként kezelte, majd provinciaként csatolták Rómához. Ez az időszak az Isis-kultusz római elutasítását hozta, hiszen az istennő Egyiptomra és Kleopátrára utalt, ennek jegyében a Kr. e. 65 óta a Capitolium-hegyen álló Isis-oltárt, valamint a városszerte található öt Isis-szentélyt lerombolták. Viszont a kultusz meggyökeresedését bizonyítja, hogy mind az öt szentélyt hamarosan újjáépítették.

Rómának szüksége volt Egyiptomra a korai birodalom idején és a későbbiekben is. Jól dokumentált tény, hogy Itália nem tudott elég gabonát termelni ahhoz, hogy a város népét táplálja. Hajórakományokkal érkezett az egyiptomi gabona a Nápolyi-öbölbe majd Rómába. A császárok kötelességeinek teljesítése, nevezetesen a gabona beszerzése és szétosztása, Egyiptomtól függött (Szentlélek 1960: 6; Hackworth 2016). Az egyiptomi gabonát – a Nílus áradását és ezzel a föld termékenységét felügyelő – Isis, a hajózás védnöke „biztosította” a római lakosok számára, ezért a korai császárkori tiltást már az 1. század második felében pártolás váltotta fel. A Pompeji városában feltárt 1. századi Isis-templom a legjobban megőrzött és dokumentált Iseum (lásd 6. kép). A régészeti anyag intenzív Isis-kultuszról tanúskodik Pompejiben, ahogy a Vezúv-kitörésnek áldozatul esett másik római város, Herculaneum is megőrzött egy Isis szertartást ábrázoló freskót (lásd 7. kép).

A Flaviusok uralkodásától kezdődően az egyiptomi kultuszok már kitüntetett tiszteletben részesültek a római hatalom részéről. Vespasianust (ur. 69–79) Alexandriában kiáltották ki császárrá, fia, Titus is tisztelte az egyiptomi kultuszokat. De különösen Domitianus császár (ur. 81–96) korában erősödött meg az egyiptomi istenek tisztelete. Ő építtette fel a Campus Martius Isis templomát, majd a császárságát dicsőítő, hieroglif feliratokkal ékesített obeliszket állíttatott fel (Róma, Piazza Navona) (Kákosy 2001: 215). Isis kultuszszobrok is fennmaradtak ebből az időszakból (lásd 8. kép). A téma kutatói szerint 44 Isisnek, Sarapisnak vagy kettejüknek dedikált szentélykörzet ismert a római korból Itáliában és több provinciában. Rómában tehát több Iseum is létezett, ezek közül a főtemplomról, a Campus Martiuson álló együttesről csak érme ábrázolás maradt fenn (Mezős 2005: 262).

Hadrianus császár (ur. 117–138) különösen nagy érdeklődést mutatott Egyiptom iránt, gyűjtötte az egyiptomi stílusú alkotásokat. Egy római Isis körmenetet ábrázoló relief fennmaradt a 2. századból, melyen láthatóak a kultusz papjai és papnői az alábbi jellegzetes attribútumokkal: szisztrummal, kígyóval, vízeskorsóval (lásd 9. kép).

Az egyiptomi istenségek népszerűségnek örvendtek a Severus-dinasztia alatt is. Septimius Severus (ur. 193–211), portréi gyakran Sarapis alakjában ábrázolják a dinasztia alapítóját. Úgy vélték, hogy ez az istenség biztosítja a birodalom jólétét, attribútumai között gyakran szerepel

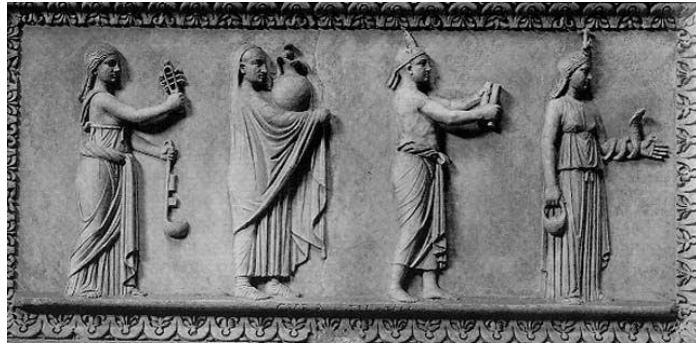
6. kép: Isis-templom, Pompeji 1. század

7. kép: Isis szertartást ábrázoló freskó, Herculaneum, 1. század (Nápoly, Museo Archologico Nazionale)

8. kép Isis római kultuszszobra kezében szisztrummal és kancsóval, 1. század (Róma, Vatikáni Múzeum)

9. kép Isis körmenet, 1. századi római dombormű (Róma, Vatikáni Múzeum)

10. kép Sarapis kultuszszobor töredék (Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház)

a mákszár és a fejére helyezett modius, a gabona mérésére használt edény. Sarapis garantálhatta a katonai sikert is, ahogyan azt az érméken ábrázolták (Mráv 2016: 31). Egy Sarapis szobor-töredék, fején a gabonamérő edénnyel, a szombathelyi Iseum régészeti leletei között is szerepel (lásd 10. kép).

Caracalla (ur. 211–217) az istennőnek a hagyományos római istenségekkel azonos jogállást biztosított, Isis római kultusza az ő uralkodás idején érte el a csúcspontját, Sarapist pedig gyakran Jupiterrel azonosították (Hackworth 2016). A 2–3. század során Isis annyira beilleszkedett a római pantheonba, hogy nehéz meghatározni a kanonizált típusát vagy ábrázolását, mivel olyan sokféle alakban imádták, például Isis-Ceres, Isis-Fortuna és Isis-Venus alakjában. Isis tehát olyan istennő volt, aki amellet, hogy megőrizte egyiptomi karakterét, számos különböző szerepet is be tudott tölteni, és könnyen beilleszthető volt mind a római ikonográfiai hagyományba mind pedig az ideológiai szférába (Hackworth 2016). A romanizált Isis egy segítő anyaistennő, a sors irányítója, akinek misztériumkultuszában a hívek az istennő támogatásában, pártfogásában reménykedhettek (Wessetzky 1989: 37). Mindemellett – mítoszai nyomán – ő a jogos dinasztikus trónutódlás védelmezője is, tehát a császári dinasztiák is védelmezőjükként tekinthettek rá. Az istennő életet újjáélesztő képessége a halál utáni élet, az öröklét reményét nyújtotta követőinek, ami egyre vonzóbbá vált a Római Birodalom lakosai számára, és amelyet többek között a dionüszoszi misztériumok, a platonizmus is hirdetett, s amely a keleti misztériumkultuszokkal párhuzamosan terjedő kereszténység tanaiban is meghatározó szerepet kapott.

A római kori Isis-kultusz tehát rendelkezett birodalmi–politikai tartalommal is, ugyanakkor érvényes rá Dobrovits Aladár megállapítása, amely szerint a misztériumvallások az antik korban a hivatalos közösségi–állami kultuszok kiegészítői voltak. Ebben a szerepkörben a misztériumkultuszok „a háttérbe szorított *én*-hez szóltak, az ember és az istenség közvetlen kapcsolatát szolgálták, bennük szabadult fel a vallásos érzés és misztika, s ott siettek a magára hagyott ember segítségére, ahol a legsúlyosabb problémáira várt megoldást: a halál utáni sors, a túlvilági élet kérdéseinél” (Dobrovits 1979: 59).

Egyiptomi kultuszok Pannoniában

A Dunántúl a Kr. u. 1. század közepére került római fennhatóság alá, Pannonia provincia részeként. A Római Birodalom provinciáinak felemelkedése, gazdasági fejlődése, városainak prosperitása a 2. században kezdődött (Ferenczy et al. 1998). A főútvonalak mentén városokat alapítottak, Claudius császár (ur. 41–54) uralkodása idején alapították Savariát – Colonia Claudia Savariensium néven – a Borostyánkő út mellett, a XV. Apollinaris Legio veteránjai számára, akikhez észak-itáliai kereskedőcsaládok is csatlakoztak (Borhy 2003: 176–177). A fallal övezett városon kívül építették fel az ún. „idegen istenségek” szentélyeit, Mithraeum és Dolichenus templom mellett az Isis-kultusz szentélyét is, míg a hivatalos állami kultusz, a capitoliumi istenek temploma a város központjában, a fórumon kapott helyet, Róma mintáját követve. A város a 2. század elején Felső-Pannonia polgári közigazgatásának székhelye lett, valamint a tartományi császárkultusz központjává is szolgált, ami megalapozta rangját és fejlődését. A pannoniai Isis-kultusz, Tóth István szerint, minden tekintetben megfelel „a Birodalom szellemi értelemben legfejlettebbnek minősíthető területein gyakorolt formáknak” (Tóth 2015: 131). Pannonia ma ismert három Isis-szentélye közül Savaria Iseuma a legalaposabban kutatott.

Az alexandriai eredetű romanizált Isis-kultusz a Kr. u. 1. század derekától már jelen volt Pannoniában, Itália felől, aquileiai közvetítéssel, az észak–déli kereskedelmi útvonal, a Savaria mellett haladó Borostyánkő út mentén (Sosztarits 2016: 35). A savariai Isis tisztelet ma ismert legkorábbi emléke az ún. Barbius-oltár, melynek feliratát dedikáló Tiberius Barbius Valens aquileiai származású volt (Borhy 2003: 61; Sosztarits 2016: 35). A savariai nagy volumenű építkezések időszakában, a 2. század első felében a korábbi, feltehetően fából emelt Isis-szentély helyére is kőépületet emeltek.

A város és egyben az Iseum fénykora a 3. század eleje volt, ugyanis Septimius Severus a pannoniai legiók támogatásával vált császárrá, melyben a savariai császárkultusz központnak is szerepe volt. A keleti kultuszokat pártoló császár támogatásának köszönhetően az Iseumot tovább bővítették, reprezentatív, római típusú pódiumtemplommá alakították át, korinthuszi oszlopokkal, márvány szobrászati és építészeti elemekkel ékesítették. A 3. századi savariai Iseumot a Duna-vidék Isis tisztelet főtemplomaként tarthatjuk számon, amely a Severus kori harmadik építési fázis eredményeként megnövelt alapterületű, immár maradandó, szilárd építőanyagból emelt templommá vált. Az épülettömb belsejében, zárt udvarban 17 × 9,5 méter alapterületen kialakított templomépületet három oldalról épületszárnyak vették körbe, valószínűleg hosszú, folyosószerűen kialakított oszlopcsarnokok formájában, amelyekből cellaszerű helyiségek sora nyílt. A szentélyben folyó kultuszcselekmények – mint az ókori szertartások zöme, – szabad ég alatt, a templomlépcsőn, az udvaron, és az udvaron álló oltárnál zajlottak. Napfelkeltekor a papok kihozták, majd a templom lépcsőjére állították az istennő kultuszszobrát. A mindennapi szertartások között a Nílus-víz szertartást a pódiumtemplom előtti, nagyjából 4,8 × 4,6 méteres, kőből falazott emelvényen álló áldozati oltárnál mutatták be. Az Iseum előcsarnokának udvari homlokzatát két monumentális, korinthuszi oszlopfővel ellátott monolit szürkegránit oszlop tartotta, amelyek töredékesen fennmaradtak. Fontos szerepet játszott a kultusz során az udvar délkeleti sarkában elhelyezett kút is, amely a papi személyzet és a hívek kultikus tisztálkodását, a szobrok, oltárok és a kultusz bemutatásához szükséges vizet, valamint a kultusztárgyak rituális lemosását szolgálhatta (Wessetzky 1989: 12–13, Balázs et al. 2013: 7–11, Sosztarits 2016: 38; Mráv 2016: 32).

A templom 3. század első felében készített fríz domborműveiből több töredék fennmaradt. A fríz ikonográfiája az Isis–Sarapis kultusz társadalmi és ideológiai hátterében a 2. század második felében, végén bekövetkezett változásokat tükrözi. A domborműveken megjelennek az ősi egyiptomi–alexandriai eredetű istenségek, Isis, Sarapis, Anubis, de már romanizált formában. Továbbá a birodalmi dicsőség gondolköréhez tartozó római istenalakok: Victoria, Mars, Hercules, Genius Augusti is. A Sothis-kutyán lovagló Isis domborművét az épülethomlokzat frízének jobboldalára helyezték. Ez az ősi, egyiptomi mitológikus eredetű ábrázolás a Nílus áradását, azaz az egyiptomi újévet (a hagyományos egyiptomi naptár szerint július 19.) jelképezi, melyen Isis mint a termékenység ősforrása jelenik meg. A jobbjaiban tartott szisztrummal jelt ad az áradásra, ennek eredményére, vagyis a bőségre a bal kezében tartott terményes kosár utal (Szentlélek 1960: 20; Wessetzky 1989: 21) (lásd 11. kép). Plutarkhosz is utal azokra az

11. kép. A Szóthisz-kutyán ülő Isis és Mars, az Iseum frízének domborművei, 3. század (Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház)

asztrológiai hagyományokra, amelyek Isist a Nílus áradását jelző Kutya csillagképhez, annak is a legfényesebb csillagához, Sirrushoz/Sothishoz kötik. E szerint „A csillagok közül a Sirius szerintük Isisé, mert a víz áradását hozza” (Plutarkhosz 1986: 40); valamint „Iszisz lelke a Kutya-csillag, az egyiptomiak... Szóthisznak nevezik” (Plutarkhosz 1986: 25). A Chios szigetén fennmaradt Isist dicsőítő feliraton is történik utalás a kutya attribútumra: „Nyáron a Kutya-csillagzaton tartózkodom” (Szentlélek 1960: 7). A késő ókor hellenizált Egyiptomában keletkezett, Hórapollón szerzőségével jelzett *Hieroglühphika* kézirat szintén a Szóthisz/Szíriusz csillag Isissel való azonosítását fogalmazza meg: „...Ízisz egy csillag, amelyet egyiptomi nyelven Szóthisznak, görögül Asztroküónnak (Kutyacsillagnak) neveznek. Szerintük ez uralkodik a többi csillag felett” (Hórapollón 2020: 31). A csillag feltűnése az újesztendő kezdetét jelölte, fényességéből a termésre és a jövőre vonatkozóan jósoltak.

A savariai Iseum homlokzati frízének középső eleme egy – Isisre vonatkozó utalást minden bizonnyal tartalmazó – latin nyelvű felirat (*dedicatio*) volt, amelynek csak jobboldali része maradt fenn töredékesen (Sosztarits 2016: 38). A felirattól balra háromalakos dombormű helyezkedett el, amelynek figurái jellegzetes szinkretista istenségek: a karjára tekeredő kígyóval ábrázolt Isis–Hygieia illetve Sarapis–Aesculapius gyógyító isten között egy Anubis-maszkos, sakkal-vagy kutyafejű emberi figura, feltehetően pap látható. A körmeneti jelenetként értelmezhető kompozíció az epidauroszi gyógyító istenpárt az egyiptomi panteon hasonló funkciójú isteneivel felelteti meg, azaz az *interpretatio Graeca* jellemző példája, míg Anubis az egyiptomi hitvilágban az elhunytak lelkeinek kísérője, a halotti szertartások őre. A császárok egészségét, jólétét szimbolizáló Genius Augusti dombormű frízen belüli helye tisztázatlan. Sosztarits Ottó hangsúlyozza, hogy az ősi egyiptomi–alexandriai eredetű, valamint a birodalmi propagandában is szerepet játszó istenségeknek a templomhomlokzaton való együttes szerepeltetése a romanizált Isis–Sarapis kultusz és a császártisztelet erős összefonódásának deklaratív ábrázolásaként értelmezhető (Sosztarits 2016). Ezt a tartalmi kapcsolódást egy 214-ből származó, Caracalla császárt dicsőítő pannoniai dombormű is bizonyítja, amelyet az egykori limes-út mentén, Nyergesújfalun találtak meg, és amely felirata szerint a „legyőzhetetlen Sarapisnak, a császár üdvére és győzelmére” készült (Wessetzky 1989: 54).

Dunántúl egyiptomi kultusz motívumait tartalmazó római kori leletei között a művészi tekintetben legkiemelkedőbb darab a fentebb már említett *Egyedi kancsó és tál*. Az arany és ezüst berakással készített bronz tárgyak Alexandriában készülhettek, a kancsón nílusi mitikus jelenet látható, Isis, a termékenység és áradást felügyelő istenség kiemelt szerepével (Mráv 2016: 34). A bronztárgyak a pannoniai, vélhetően a savariai egyiptomi kultusz fontos szakrális eszközei lehetettek, Sosztarits Ottó szerint kivitelük művészi értéke és rangja alapján a legjelentősebb pannoniai Isis szentélyé, a savariai Iseumé (Wessetzky 1989: 30; Sosztarits 2016: 39).

A kultuszhely hanyatlásának oka a 4. század első felétől, immár császári támogatással is erőteljesen terjedő kereszténység térhódítása volt. Az Iseumot a 4. század derekán történt bezá-

rását követően módszeresen kiürítették, a templomot elhagyó papság a kultusztárgyakat feltehetően más helyre szállította, vagy elrejtette. A szentélykörzet épületei több, egymást követő időszakban, bontás következtében semmisültek meg, a romokat kőbányaként használták (Sosztarits 2016: 38–41). Savaria hanyatlását pedig az 5. századtól erősödő népvándorlási hullámok okozta általános hanyatlás idézte elő.

2011-ben az Európai Unió ERFA pályázati támogatásnak köszönhetően, a kutatási eredmények alapján, eredeti méreteikben állították helyre Isis savariai kultuszhelyét, a 3. századi állapotnak megfelelően. Az egykori szentélyt övező folyosó és cellarendszer helyén múzeum mutatja be a savariai és pannoniai római kori élet és vallási kultúra fennmaradt emlékeit (lásd 12. kép).

12. kép. Szombathely, a rekonstruált Iseum és az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház épülete

Összegzés

A tanulmány a globalizáció és a helyi kultúrák viszonyának egy kultúrtörténeti példáját mutatta be. Az egyiptomi eredetű kultusz Rómán keresztül jutott el Pannoniába, ezen belül a 2–4. századi Savariába a birodalmi környezetben megvalósuló kulturális diffúzió eredményeként. A Duna-vidéki Isis-kultusz főtemploma azt bizonyítja, hogy az ókori Mediterráneum népeit birodalmi egységbe vonó/kényszerítő Róma gazdasági, politikai érdekei, valamint valláspolitikájának toleráns vonatkozásai hogyan eredményezték a lokális kulturális elemek birodalmi, globalizált változatainak létrejöttét, a különböző népcsoportok helyi kulturális hagyományainak elterjedését. Az eltérő gyökerű kultúrák egymásra hatásának folyamatában mind a szinkretizmusra, mind a lokális hagyományok újraértelmezésére, jelentésbővülésére találunk példát. Isis római tisztelete is azt bizonyítja, hogy az eredeti, lokális vallási elemekben rejlő birodalmi-dinasztikus tartalmak és termékenységi jelentések, valamint a késő ókor misztérium-vallások megváltó, segítő funkciói mentén univerzalisztikus istenséggé formáltak az istennőt, aki alkalmassá vált arra, hogy legfőbb segítő istenséggé magasztosuljon. Ahogy *Az aranyszamár* Isis-imája ezt megörökítette: „...bármelyik néven, bármilyen szertartással, bármelyik alakban is szabad hozzád fohászokodnom: te segíts immár rajtam határtalan nyomorúságomban, te támogass fel sorsos összerokadásomban, te adj békét...” (Apulieus 2002: 244). Isis anyai, támogató és egyben királynői szerepe részben tovább élt a 4. században császári támogatással birodalmi vallássá emelkedő kereszténység Mária-tiszteletében.

Irodalom

Assmann, J. (2003). *Mózes, az egyiptomi*. Budapest, Osiris.
 Apuleius (2002). *Az aranyszamár*. Budapest, Európa.

- Balázs P., Csapláros A., Sosztarits O. (szerk.) (2013). *Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum – Serie B. No. 2. Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház kiadványai, Szombathely, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Benedict, R. (2006). A kultúra integrációja. In: Bohannon, P., Glazer, M. (szerk.). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem Kiadó. 254–263.
- Borhy L. (2003). *Római történelem*. Szöveggyűjtemény. Budapest, Osiris.
- Brown, D. (1991). *Human Universals*. New York, McGraw-Hill, Inc.
- Dobrovits A. (1979). *Egyiptom és az antik világ*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Eliade, M. (1995). *Vallási hiedelmek és eszmék története II*. Budapest, Osiris.
- Ferenczy E., Maróti E., Hahn I. (1998). *Az ókori Róma története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hackworth, P. L. (2016). *The Places of Roman Isis: Between Egyptomania, Politics, and Religion*. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935390.001.0001/oxfordhb-9780199935390-e-128>. Utolsó letöltés: 2021. 02. 25.
- Hórapollón (2020) *Hieroglyphica. Az egyiptomi írás magyarázata*. Antikvitás és Reneszánsz Könyvek. Szeged, Lazi Kiadó.
- Kákósy L. (2001). *Az alexandriai időisten*. Budapest, Osiris.
- Lowie, R. H. 2006. A kultúra meghatározói In: Bohannon, P., Glazer, M. (szerk.). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem Kiadó. 191–207.
- Mezős T. (2005). A szombathelyi Iseum helyreállítástörténete és új elvi rekonstrukciója. *Építés- és építészettudomány*. 33.(3–4) 245–288.
- Mráv Zs. (2016). Az alexandriai istenek. In: Tóth E. et al. (szerk.) *Szent Márton és Pannonia*. Szombathely – Pannonhalma, pp. 29–34.
- Plutarkhosz (1986). *Iszisz és Oszirisz*. Budapest, Európa.
- Schreiber G. (2008). Az isteni sír. *Ókor* 2008/1–2. 29–39. https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/03/2008_1_2_schreiber.pdf. Utolsó letöltés: 2021. 07. 04.
- Sosztarits O., Balázs P., Csapláros A. (szerk.) (2013). *A savariai Isis szentély*. Sistrum – Serie A. No. 1. Az Iseum Régészeti Műhely és Tárház kiadványa, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Sosztarits O. (2016). Az Iseum Savariense és a pogányság végnapjai Savariában. In: Tóth E. et al. (szerk.). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 35–42.
- Szentlélek T. (1960). *A szombathelyi Isis-szentély*. Budapest, Képzőművészeti Alap.
- Tacitus (1980). Germania. In: *Tacitus Összes Művei*. Budapest, Európa Kiadó. <http://mek.oszk.hu/04300/04353/html/01.htm#2>. Utolsó letöltés: 2021. 02. 15.
- Tóth I. (2015). *Pannoniai vallástörténet*. Pécs – Budapest, PTE Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan – Könyvpont.
- Wessetzky V. (1989). *Isis és Osiris Pannoniában*. Budapest, Corvina.

Képek forrása

1. kép. Egyedi kancsó és tál (Magyar Nemzeti Múzeum) In: Tóth E. et al. (szerk.) (2016). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 34.
2. kép. Az Egyedi kancsó figurális motívumainak rajza. In: Tóth E. et al. (szerk.) (2016). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 29.
3. kép. Osiris, bronzplasztika Bátaszékről (Magyar Nemzeti Múzeum). In: Wessetzky V. (1989) *Isis és Osiris Pannoniában*. Budapest, Corvina. 59.
4. kép. Osiris, bronzplasztika Tevelről (Magyar Nemzeti Múzeum). In: Tóth E. et al. (szerk.). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma
5. kép. Horust szoptató Isis, bronzplasztika (Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház). In: Balázs P., Csapláros A., Sosztarits O. (2013). (Szerk.) *Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum – Serie B. No. 2. Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház kiadványai, Szombathely, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 14.
6. kép. Isis-templom, Pompeji 1. sz. <https://pompeiitourguide.me/2013/08/02/the-temple-of-isis-at-pompeii/>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 25.
7. kép. Isis szertartást ábrázoló freskó, Herculaneum, 1. század (Nápoly, Museo Archeologico Nazionale). <https://www.museoarcheologiconapoli.it/en/room-and-sections-of-the-exhibition/temple-of-isis/>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 25.
8. kép. Isis római kultuszszobra kezében szisztrummal és kancsóval, 1. század (Róma, Vatikáni Múzeum). In: Balázs P., Csapláros A., Sosztarits O. (szerk.) (2013). *Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum – Serie B. No. 2. Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház kiadványai, Szombathely, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 17.
9. kép. Isis körmenet, 1. századi római dombormű (Róma, Vatikáni Múzeum, 1. század). <http://arthistoryrome.uniroma2.it/home/contacts/92-about-ah/260-roman-civilization>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 25.

10. kép. Sarapis kultuszszobor töredék. Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház. In: Tóth E. et al. (szerk.) (2016). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 39.
11. kép. A Szóthisz-kutyán ülő Isis, az Iseum frízének domborműve. Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház. In: Tóth E. et al. (szerk.) (2016). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 32.
12. kép. Szombathely, a rekonstruált Iseum és az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház épülete. In: Balázs P., Csapláros A., Sosztarits O. (szerk.) (2013). *Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum – Serie B. No. 2. Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház kiadványai, Szombathely, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 54.